Németh István
Etnikai „tisztogatás” az első és második világháborúban

Az erőszakos etnikai „tisztogatás”, vagyis a civilizálatlan barbárságba való visszaesés – csupán újkori időnket szemlélve – a korai 19. századtól a 20. század végéig jellemezte történelmünket. Hozzá korai példákat szolgáltatott a gyarmatosítás, az amerikai polgárháború, a cárizmus intézkedései és a Balkán – Kis-Ázsiával és a Kaukázussal együtt –, amely az 1990-es évek jugoszláviai polgárháborújáig az európai etnikai „tisztogatás” laboratóriuma lett.

A gyarmati hatalmaskodásból kiinduló erőszakos etnikai „tisztogatás”, a homogén nemzetállamok létrehozása s a lakosság mozgatása a nagypolitika eszköztárába tartozott, s a vélt politikai stabilitást szolgálta. A 20. században a demokráciák és diktatúrák egyaránt éltek ezzel a módszerrel, sőt együtt is működtek benne. Ezért az etnikai „tisztogatás” az európai–észak-amerikai „Nyugat” globális jelensége volt. Az európai civilek kezelése hasonlóságot mutatott a „bennszülöttekkel” szemben egykor alkalmazott gyarmati praktikákkal. S a deportálásokat ráadásul nem idegen hadseregek, hanem az állami szervek követték el saját állampolgáraikkal szemben.

Az első világháború döntő mérföldköve volt az európai etnikai „tisztogatásnak”, mert szétrombolta az európai kül- és belpolitika hagyományos elkülönülését. Ezután Európa már csak etnikailag definiált „belső ellenségeket” ismert, akikkel szemben erőszakosan is felléphetett. De csak Hitlernek a második világháborúban a kelet-európai népek elleni kíméletlen etnikai „tisztogatása” és faji kiközösítése, az európai zsidóság tömeges legyilkolása mozgósította a nácizmus ellenfeleit, amely 1945-ben bumerángként ütött vissza a legyőzött németekre.

Az első világháború előtt és alatt

Etnikai „tisztogatások” a Balkánon a 19. században

Európa a Balkánnal olyan feszültség-övezettel rendelkezett, ahol az etnikai „tisztogatás” a 19. században növekvő mértékben elterjedt. Már a szerbeknek és a görögöknek az oszmánok (törökök) ellen vívott függetlenségi háborúi és nemzetalakítási törekvései (1804-től, illetve 1821-től) is együtt jártak mészárlásokkal és elűzésekkel. A Balkán így 1800–1923 között egyre keresztényebb lett, Kis-Ázsia pedig fordítva (a balkáni muzulmánok bevándorlása és a kis-ázsiai keresztények elűzése vagy meggyilkolása révén), egyre iszlámosodott.

A Balkán, a Krím és a Kaukázus modern etnikai „tisztogatásainak” e korai szakaszában, 1784–1878 között 1,4 millió embert érintett a kényszermigráció; nagy többségük muzulmán volt, akiknek többségét 1853–1878 között űzték el. Más becslések, amelyek az 1912–1922 közötti erőszaktól meghatározott évtizedet is bevonják a számításba,

1821–1922 között 5,5 millió muzulmán lakost említenek, akiket az Oszmán Birodalom európai területeiről űztek el, menekülési menetekben elpusztultak vagy meggyilkoltak. Miután a görög hadsereg 1912-ben elfoglalta Selanikot, a több népességű metropoliszt, Atatürk szülővárosát, a hellén Szalonikire keresztelte; másrészt a több etnikumú Szmirnából – amelynek 1912-ben még több görög lakosa volt, mint Athénnek – a kis-ázsiai görögök menekülése és elűzése révén 1922-ben a „tiszta" török Izmir lett. Európában alig emlékeznek erre az erőszakos etnikai „tisztogatásra."

1912–1913-ban a polgári lakosságot különösen brutálisan érintette a két Balkán-háború. Az első Balkán-háborúban az Oszmán Birodalmat keresztény szomszédjai támadták meg, s majdnem kiszorították Európából; a második háborúban aztán a győztesek és további hatalmak harcoltak a már korábban megszerzett zsákmányért. A 2,3 millió balkáni muzulmánból 1913 közepén – kilenc hónapos háborúskodás után – már csak 1,4 millió élt szülőföldjén. Valószínűleg 632 000 ember (a muzulmán lakosság 27 százaléka) pusztult el a vérengzés, menekülési menetek vagy járványok során. Utólag a nemzetközi Carnegi-bizottság megállapította, hogy (Nagy) Macedóniában és Trákiában 1912–1913-ban „szabályos népvándorlás" zajlott, amely számos halálos áldozatot követelt. Törökök menekültek a keresztények elől, bulgárok a görögök és törökök elől, görögök és törökök a bulgárok elől, albánok a szerbek elől. A tömeges gyilkosság, elűzés és visszatérési tilalom a megszállt területeken forradalmasította a demográfiai viszonyokat, s a mészárlások és elűzések révén új „nemzeti kisebbségeket" hozott létre. A háború után a kényszerű asszimiláció politikája tetézte a nehézségeket.

Valójában Európa nacionalista ideológiájával, a homogén nemzetállam eszméjével idézte elő perifériájának erőszakos „europaizálását". De a felelősség tovább nyúlik: Európa nagyhatalmai e folyamatnak nem csak nézői, hanem állandó szereplői is voltak. Már 1827-ben a felkelő görögöknek a valamennyi muzulmán eltávolítását sürgető követelését a független államból bevették a Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország londoni szerződésébe. Az európai történelemben először azzal indokolták két „nemzet teljes elkülönítését", hogy meg kell előzni e népek közötti újabb erőszak kitörését.

E logika – a béke biztosítása érdekében „lakossági áttelepítés" – befolyásolta 1923-ban Lausanne-ban Nagy-Britannia és Franciaország demokráciáinak, valamint a fasiszta Olaszország égisze alatt megállapított görög–török lakossági áttelepítést, majd később, 1945-ben Potsdamban a három szövetséges győztes hatalom – mindkét esetben demokráciák és diktatúra – határozatait a német (és magyar) lakosság közép-európai „tisztogatásáról".

Erőszak-politika az Európán kívüli gyarmatokon a 19–20. században

A világméretű etnikai tisztogatás kiterjedtsége az Európán kívüli gyarmatokon folytatott erőszak-politikán érződik leginkább. A gyarmatosítás olyan módszerek kipróbálásának tekinthető, amelyek azután – 1914-től, majd igazából 1939-től – magára Európára is visszahatottak. Számos gyarmat bennszülöttjének elűzése vagy meggyilkolása mellett az európai gyarmatosítás által gyakorolt tömeges deportálás

magában Európában is a tömeges etnikai „tisztogatás” példája lett. 1904–1907 között Délnyugat-Afrikában a hererók és a namák ellen vívott német gyarmati háború közel állt a genocidhoz.

A gyarmati hatalmak közös emlékezettel és tudással rendelkeztek az „alsóbbrendűek” kezeléséről, kizsákmányolásáról és megsemmisítéséről. Mindez érvényes volt az 1900 körüli gyarmati háborúk tömegdeportálásaira, amelyek előkészítették az első világháborús „tisztogatási” ismereteket Európa számára. 1896–1897-ben a spanyolok kezdték Kubában, ahol a német származású Valeriano Weyler tábornok a partizánok elleni küzdelemre egész régiók kényszerű elnéptelenítését alkalmazta a polgári lakosság koncentrációs táborokba hurcolásával. A brit hadvezetés csak röviddel később utánozta a spanyol „reconcentración” politikáját Dél-Afrikában a búr köztársaság ellen, illetve az amerikaiak a Fülöp-szigetek meghódítása során. E háborúk kombinálták a deportálást a táborokba történő internálással, amelynek során az összezsúfolt polgári lakosságot (többnyire nők, gyermekek és öregek) magas halálozási arány sújtotta az éhség és a járványok révén.

William Sherman amerikai tábornok 1864–1865-ben a legyőzött fehér „déli államok” illojális lakossági csoportjai számára végleges megoldásként a tömeges deportálás terveit dolgozta ki. Feltehetően az ő elképzelését igyekezett megvalósítani azután az első világháborúban a német Erich Ludendorff tábornok Lengyelország és a Baltikum néhány területén. 1900 körül Lord Kitchener, brit főparancsnok a dél-afrikai búr háborúban, későbbi hadügyminiszter, az ellenséges néppel szemben egészen hasonló, tartós deportálást és kisajátítást célzó elfojtási terveket ápolgatott, mint egykor Sherman saját nemzete szeparatista része ellen.

A cári népirtás

A Balkán etnikai „tisztogatása” nem az egyedüli kísérleti terület volt. Utalhatunk az Oszmán Birodalom imperiális deportálási hagyományaira, amely – nem utolsó sorban politikai válaszként muzulmán lakossági csoportok elűzésére – az első világháborúban az ifjútörök rendszer áttelepítési- s végül népirtó politikájába torkollott. Hivatkozhatunk a cári deportálási- és elűzési politikára a Krím és a Kaukázus ellenálló muzulmán népeivel szemben is – főleg 1860 körül –, amely az etnikai deportálás mintája lett, s nem csak az első világháborúban öltött szélsőséges formát, hanem még Sztálin és Berija etnikai deportálását is befolyásolta a második világháborúban és utána.

A cárizmus tábornokai és vezető hivatalnokai is nagyon érdeklődtek az iránt, amit a britek Dél-Afrikában és a spanyolok Kubában kipróbáltak. Zsilinszkij tábornok – 1914-ig vezérkari főnök–, majd az orosz Észak-nyugati Front főparancsnoka, ahol kelet-poroszokat deportáltak Oroszországba, fiatal ezredesként 1896–1897-ben a spanyol haderők katonai megfigyelőjeként Kubában tartózkodott, s átfogó beszámolót küldött Weyler módszereiről a „lakossági terrorizálás módszereit” illetően. Hasonló megfigyelési feladatokat látott el a búr háborúban az első világháború másik orosz parancsnoka, Vaszilij Gurko tábornok is.

A cári birodalom saját hagyományokkal is rendelkezett az etnikai „tisztogatásban”. Ezt a Kaukázusban és Közép-Ázsiában évtizedeken keresztül begyakorolták, s 1914-től a nyugati, európai Oroszországra is kiterjesztették. Főleg 1915-ben – az átfogó orosz visszavonulás során – került sor Oroszország nyugati provinciáiban a német és zsidó lakossági csoportok etnikai „tisztogatására.” Akkor a cári rendszer nem csak megbélyegezte a már régóta diszkriminált zsidókat és az évtizedek óta ferde szemmel nézett kaukázusi muzulmánokat, hanem belső ellenségnek tekintette a sokáig kiváltságos helyzetű oroszországi és balti németséget is.

1914–1915-ben a cári hadsereg orosz-Lengyelországból kereken 200 000 népi németet hurcolt el Szibériába, s egy millió zsidót deportált Oroszországba. A megpróbáltatások és a rossz ellátás miatt az elhalálozási arányok rendkívül magasak voltak. Amikor 1915 májusában többnapos pogrom zajlott a moszkvai németek (és zsidók) ellen, az államfő valamennyi népi német kitelepítését és koncentrációs táborba való internálását fontolgatta. Az Észak-nyugati hadsereg vezérkari főnöke, Boncs-Brujevics vezérőrnagy, a Vörös Hadsereg későbbi szervezője, a cárizmus nyugati provinciáiban az orosz elemek ellenséges népcsoportokkal szembeni 1915. évi „áttöréséből” arra következtetett, hogy valamennyi deportált ellenséges elemet regisztrálni kellene, hogy a háború után „likvidálni” lehessen – ezen nyilvánvalóan nem a népirtásra, hanem kényszer-kitelepítésre gondolt. Ugyanebben a szellemben tervezte 1916-ban Kazahsztán főkormányzója, Kuropatkin egykori hadügyminiszter egy muzulmán felkelés után az oroszok és a kazakok teljes szétválasztását és több százezer embert gyilkoltatott meg vagy űzött el.

Az első világháborúban és az orosz polgárháborúban 1914–1921 között nem csak az ilyen deportálások mérete, hanem a tartósabbá váló etnikai „tisztogatások” célja is mindinkább kiderült: a kezdeti ideiglenes intézkedések helyébe olyan megfontolások léptek, hogy az etnikai kisebbségek illojalitásának problémáját csak teljes és tartós kiutasításuk oldhatja meg. E szemléleti változást a 19. század közepétől egyre erőteljesebben követett népességpolitikai szemlélet erősítette, amely a cári birodalom több mint száz népét a periféria határterületein katona-statisztikailag megbízható és megbízhatatlan „elemekre” osztotta.

Hasonlóképpen történtek a deportálások az ifjútörök-rendszerben 1914–1915-től, amelyek főleg – népirtási intenzitással – az oszmán örmények ellen irányultak, de a kis-ázsiai görögök és más mezopotámiai lakossági csoportokat is érintettek. (Az örmény népirtásról lásd másik cikkünket)

Ausztria–Magyarország megtorlásai

Az ellenség támogatásától, s a megbízhatatlannak minősített etnikai lakosságcsoportoktól való félelem nem csak Oroszországban és az Oszmán Birodalomban, hanem Ausztria–Magyarországon is megjelent. A hadsereg-főparancsnokság által 1914-től elrendelt deportálások főleg a határterületen élő nemzeti kisebbségeket érintették. 1914 augusztusában a szerb front főparancsnoka, Oskar Potiorek táborszernagy megállapította, hogy „szerbeink” az ellenség oldalán

harcoltak és a hátországban szabotálták az előrenyomulást. A Bosznia-Hercegovináért felelős parancsnok már a háború előtt sürgette „valamennyi szerb kényszer-áttelepítését” a provinciából, s az ellenzékiek, valamint az állítólagos kémek „letartóztatását, deportálását vagy tömeges kivégzését.” Amikor egy szerb szabadcsapat 1914 szeptemberében elfoglalta a bosnyák Srebrenica városát, ahonnét majd a k. u. k. hadsereg kiszorította őket, az osztrákok a muzulmán–horvát milicistákkal egyetértésben „szörnyű megtorlást” hajtottak végre a bosnyák–szerb polgári lakosságon.

Amikor Bosznia és Dél-Magyarország szerb lakosságának egyes részei megbízhatatlannak bizonyultak, a magyar kormány a szerb kisebbséget internálótáborokba deportálta. 1914. november közepéig Vukovar magyar–horvát provinciájában 10 000 „hazaáruló” szerbet gyilkoltak meg, s a deportálások révén a Szávánál és a Dunánál egész földsávok néptelenedtek el. 1915 márciusáig az osztrák katonaság Bosznia–Hercegovinában 4000 szerb túszt internált egy alagútba, ahol szörnyű bánásmódban részesültek. A belgrádi kormány adatai szerint ezen intézkedések nyomán 1914–1915-ben 200 000 szerb menekült Ausztria–Magyarországról a Szerb Királyságba, amelynek megszállása után legtöbben ismét a Habsburg hadsereg kezei közé kerültek.

Az első világháború kezdetén sok ukrán (akkori szóhasználattal: rutén) szintén a k. u. k. hadsereg hasonló üldözésében részesült Galíciában, Észak-Magyarországon és Bukovinában. A parancsnokok – közöttük Moritz von Auffenberg korábbi hadügyminiszter – e lakosságcsoportokból kiinduló „nagy jelentőségű orosz kémkedésről” írtak. A kivégzettek között vétlenek is meghaltak. A galíciai visszavonulásnál, majd a terület 1915. évi visszafoglalása során ukránok tízezreit deportálták Ausztria német lakosságú területeire.

A Habsburg birodalom saját állampolgáraikon kívül az általa megszállt területeken ellenséges polgári személyeket is deportált. A deportálás és táborokba történő internálás Szerbia megszállása után állampolgárait is érintette: 1915 őszén közel 25 000, 1916-ban 16 500 embert. Összességében 50 000 szerbet deportáltak táborokba, ahol ezrek pusztultak el. Hasonló szigorral járt el a bécsi megszálló hatalom 1916-ban Montenegróban. Még keményebben léptek fel a szövetséges bolgárok a szerb–macedón megszállási övezetükben. A szerb értelmiség képviselőit internálták, agyonlőtték vagy Bulgáriába deportálták. Elhurcoltak 46 000 szerbet, akiket Bulgáriában kényszermunkásként alkalmaztak. A bolgárok muzulmánokat is üldöztek, amely az első Balkán-háborúban követett magatartásuk folytatásának volt tekinthető.

A Német Birodalom modelljei

Az oszmánok, a Romanovok és a Habsburgok „leszálló ágban lévő impériumától” eltérően a Német Birodalom csak tervjátékokban modellezte a nem kívánatos lakosságcsoportok kényszer-kitelepítését a Baltikum és Lengyelország kisebb területeiről. Paul von Hindenburg marsall és Erich Ludendorff főszállás-mester ugyan szimpatizáltak az össznémet (alldeutsch) politikusok és publicisták áttelepítési- és

germanizálási terveivel, s ennek megfelelően nyomás alá helyezték a polgári birodalmi vezetést, de végül is csak korlátozott tervezeteket támogattak. A Ludendorff megbízására készített emlékirat a balti Kúrföld provincia esetében „az orosz földbirtokosok, lettek és zsidók kisajátítását és kitelepítését, valamint németek betelepítését helyezte kilátásba kb. 50 000 parasztgazdaság számára."

1917–1918-ban e tervezetek radikalizálódtak. Miközben 1914-ben csak a cári rendszer által deportált oroszországi németek visszatelepítésére gondoltak a lengyel–zsidó lakosság által lakott „lengyel határcsíkba", négy évvel később „a német kisebbséget a dunai monarchia nem-német részeiről is" át akarták telepíteni a „német kelet" visszaszerzett területeire. Eközben Galícia, Bukovina, Bosznia, Hercegovina és Ukrajna népi németjeire gondoltak. Hindenburgnak a kancellárhoz intézett 1918. július 5-i emlékirata – amelyet később a lengyel emigráns kormány a második világháborúban saját elűzési terveinek indoklására használt németek milliói ellen – a győztesek jogán „a lengyel lakosság által igénybe vett 8000 km²-nyi terület, vagyis a kilátásba helyezett 'határcsík' jó egyharmadának azonnali kiürítését sürgette, ahova 300 000 oroszországi német családot telepítenének".

Az első világháborúban két különböző „tisztogatási"-elképzelés hatott egymásra: a gyarmati deportálás gyakorlata – amelyet főleg a katonák favorizáltak – találkozott a nacionalista értelmiség radikalizálódott „tisztogatási" nézetével. Heinrich Claß, az össznémetek vezetőjének 1914-ben keletkezett, de csak Ludendorff támogatásával 1917-től terjesztett hadicél-emlékirata messzemenő német annexiókkal számolt Nyugat-, s még erőteljesebben Kelet-Európában. Azért, hogy ne fogadják be más nemzetiségek új, illojális lakossági kisebbségét a kibővülő Német Birodalomba (miként az 1871-ben Elzász-Lotaringia esetében történt), az újonnan megszerzett területek korábbi lakosságának maradéktalan kitelepítésével számoltak. Claß nézetei terjesztésekor nem csak ezen elmélet korai elődjére, Paul de Lagarde-ra hivatkozott, hanem a cári Oroszország aktuális deportálási politikájára, ahol a nyugati provinciákból a birodalom belsejébe „ültettek át" embertömegeket. Majd cinikusan hozzáfűzte: ami az orosz bürokráciának sikerült, azt a német bürokráciának is létre kell hoznia.

Svájci, francia és brit elképzelések

A frankofon svájci antropológus, George Montandon – aki tudósként és a Vichy-kormány kollaboránsaként később részt vett a holokausztban, s ezért a francia ellenállás meggyilkolta – már 1915-ben egész Európára kiterjedő lakosságtelepítési elképzelést szorgalmazott. A „tartós béke" érdekében új „nemzeti határokat", s a szomszédos nemzetek tiszta elhatárolását sürgette. „Masszív transzplantációt", az államalkotó nemzethez nem tartozók sebészi eltávolítását szorgalmazta, amelyre a háború után főleg a német–francia határon (egyoldalúan a németek rovására), a német–orosz határon (a németek javára, váltakozva Németország és Lengyelország között), s kölcsönösen a több etnikumú, s több államra tagolódó Macedóniában kerülne sor. A győztes Franciaország nem csak az 1871 után Elzász-Lotaringiába bevándorolt németeket űzné el (miként 1918–1920 között történt, amikor a korábbi

200 000 birodalmi német bevándorlóból 112 000–150 000 ezret kiutasítottak), hanem a Rajna annektált bal partjának lakosságát is.

A békeelképzelések részeként Nagy-Britanniában is kidolgoztak etnikai áttelepítéseket, elsősorban Délkelet-Európára vonatkozóan. 1919-ben Halford Mackinger geopolitikus Venizelos görög miniszterelnök Kis-Ázsiára vonatkozó áttelepítési javaslatait érdemesnek tartotta, hogy Európa más válságövezetei esetében is megvitassák.

1918 után a britek és franciák megismerkedtek ezekkel az új társadalmi technikákkal, nem csak az elzász-lotaringiai párizsi kiutasítási politika kapcsán, amely a német kisebbség részei elleni politikára irányult és 1920 után az újjáalakult, s Párizsra támaszkodó Lengyelországra is kisugárzott. Még fontosabb volt a brit–francia szabadalom az 1919. évi görög–bolgár transzferszerződésre, s főleg az 1923. évi lausanne-i görög–török „transzfer-egyezményre." A megállapodás – amely végül is a két fél polgári lakossága ellen irányuló kegyetlen kis-ázsiai háború végén kereken két millió elűzendő emberről döntött – felemás szimbólummá vált.

A Közép- és Kelet-Európa számára 1919–1920-ban megalkotott versailles-i kisebbségvédelmi rendszer széthullásáig – amelyet a az első világháború győztes hatalmai a Népszövetség révén két évtizeden keresztül nagy erőfeszítéssel tartottak fenn –, Lausanne csak szükségmegoldást jelentett a délkeleti periféria számára. Hitler ellenfelei csak akkor szakítottak civilizációs fenntartásaikkal, amikor Hitler 1939-től Kelet-Európában gyilkos faji impériumot hozott létre a csehek, lengyelek, zsidók, ukránok és oroszok felett.

***

1945 után a németek elűzésének indokaként a szövetségesek – nevezetesen Churchill és tudományos szakértői stábjai – nem csak Hitler bűntetteire hivatkoztak, hanem az 1923. évi lausanne-i lakosságcsere sikeres mintájára is. Eduard Beneš, az emigrációban élő cseh elnök 1941-ben nyilvánosan sajnálatát fejezte ki, hogy nem sikerült e bázison már 1918–1919-ben homogén nemzetállamokat létrehozni; a hitleri Németország legyőzése után Európa újjárendezésekor a kisebbségek ügyét „szisztematikusabban és radikálisabban" kell megoldani, mint egykor Versailles-ban. 1944-ben Churchill az „elűzést" – főleg a németekre vonatkoztatva – nyilvánosan a „legkielégítőbb és legtartósabb eszköznek" nevezte Kelet-Európa békéjének biztosításakor. Franklin D. Roosevelt amerikai elnök is hitt a kényszer-kitelepítés sikerében. Sztálint nem kellett meggyőzni Lausanne mintájáról, hiszen a Szovjetunió már a második világháború előtt, majd alatta is kiterjedt, tömeges etnikai deportálásokat hajtott végre. Sztálin – Lausanne közvetlen gyümölcseként – kétoldalú lakosságcsere-egyezményeket kötött Hitlerrel, amelyek előkészítették az 1939-ben Mussolinival Dél-Tirolról kötött egyezményét, amelyet azután más kelet-európai transzferszerződésekben is érvényesített. 1944–1946 között Moszkva átvette ezt a módszert az új kelet-európai csatlósaival kötött áttelepítési szerződésekben, főleg Lengyelországgal szemben. Így a második világháború és az 1950-ig tartó időszak az etnikai „tisztogatások" csúcspontja lett.

A második világháború alatt és után

Fajpolitika és népirtás

A nemzetiszocializmus – programja valamennyi ellentmondásával együtt – több konkrét célt tűzött maga elé. Ezek főleg a demokrácia és a szervezett munkásmozgalom szétzúzására, majd a „zsidókérdés megoldására" és a „cigánycsapás" leküzdésére, s végül Európa nemzetiszocialista elveken történő újjárendezésére irányult. E programban a fajelmélet központi helyet foglalt el. Az antiszemitizmussal és az antikommunizmussal együtt kezdettől fogva meghatározó mozgósítási- és igazolási ideológiaként szolgált.

***

A faji fanatikusok már a nemzetiszocialisták 1933. évi hatalomra jutása előtt terjesztették a népirtásra vonatkozó nézeteiket. A modern antiszemitizmus a 19. század második felében alakult ki, amely a zsidóságot azonosította a liberalizmussal vagy a szociáldemokráciával, a marxizmussal vagy kapitalizmussal, a szabadkőművességgel vagy a pacifizmussal. A kialakulóban lévő polgári társadalom konfliktusait el lehetett látni a „zsidó" jelzővel. Az antiszemitizmus a modernnel szembeni ellenszegülés szimbóluma lett. Szalonképessé vált és a lakosság széles köreiben elterjedt, amelyet egy másik történelmi körülmény is segített. Számos emancipálódási eseményt követően a zsidók a vilmosi Németországban és a Habsburg császárságban teljes állampolgári egyenlőséget kaptak, arra számítva, hogy feladják „időszerűtlen" hagyományaikat és „terhes" sajátosságaikat, s németként vagy osztrákként betagolódnak az új, homogenitásra törekvő nemzeti államba. A modern antiszemitizmus ismét vissza akarta fordítani az emancipáció folyamatát. Célkitűzése különbözött középkori előfutáraitól: a zsidó lakossági csoport újólagos kiközösítése már a társadalmi integráció és az asszimiláció útjára lépettek ellen irányult. Döntő volt azonban, hogy gyorsan szövetséget talált a feltörekvő faji nézetekkel, amely a zsidóság ellenfeleinek a szociáldarwinista elképzelések formájában „megdönthetetlen" bizonyítékokkal szolgált, hogy a zsidók „más fajúak", „alsóbbrendűek" és „rombolók". Ezen újszerű kritériumokat szolgáló faji tanok lényege annak elfogadása volt, hogy a társadalmi jelenségek biológiai törvényszerűségekre vezethetők vissza, s a zsidó az marad, bármit is cselekszik.

A nemzetiszocialista ellenségképek ebből az örökségből keletkeztek, s a zsidó-bolsevista világellenség mítoszában tetőztek, amely 1918 óta az árja, értsd: német „felsőbbrendű faj" elleni harcra szövetkezett. A nemzetiszocialista hatalomátvétellel az antiszemitizmus és a fajgyűlölet alapvető minőségi változáson ment keresztül. A császárságtól és a weimari köztársaságtól eltérően 1933-ban állami doktrína lett. Egyidejűleg viszonylag addig jelentéktelen tudományágak (fajhigiénia, fajnemesítés) a rendszernek legitimációt és recepteket szállítottak az új, homogén német népközösségről, amelyben nem jutott hely a „közösségtől idegenek" számára. A „nép- és birodalom ellenségei" kategóriába került valamennyi tényleges vagy vélt ellenség. A politikai ellenzék mellett közéjük sorolták elsősorban a zsidókat és a cigányokat, az „asszociálisokat" és a homoszexuálisokat, később a szovjet hadifoglyok, a kényszermunkások bizonyos csoportjait és más „idegen népiségű" csoportokat. A

nemkívánatosakhoz tartoztak a testi fogyatékosok is; őket kísérleti alanyként, a faji ideológia első áldozataiként végeztek ki a T4 akció keretében.

1933 után, a demokrácia és a szervezett munkásmozgalom szétzúzását követően Németországban céltudatosan folyt a „zsidókérdés megoldása". Az 500 000 német zsidó (a lakosság 0,8%-a) „nemkívánatosként" élt Németországban, jóllehet az első világháborúban 120 000 zsidó származású katona esett el a német hadsereg tagjaként. 1938-tól a bekebelezett osztrák és csehszlovák területek zsidóságának létét és túlélési terét is törvényekkel, szórványosan szervezett népharag és a kényszerítés egyéb eszközeivel folyamatosan korlátozták. A gazdaságból és a társadalomból való kiszorításuk a második világháború kezdetéig elhúzódott. A német antiszemiták a dúsgazdag és híres zsidókra, valamint az 1918-1919-es forradalmakban szerepet játszó zsidó származásúakra hivatkozva uszítottak Németországban is. Az orvosok 31, a jogászok 16%-a volt zsidó. A magánbankok 20, a filmipar 70%-a, a nagyáruházak négyötöde volt zsidó kézben. Az antiszemitizmus a hagyományos keresztény-rendi anti-judaizmusból, a népi nacionalizmusból, a konzervatív és visszafelé forduló modernellenességből, a polgári társadalom mély identitásválságából, idegengyűlöletből és szociális irigységből táplálkozott, amely válságos időkben saját sikertelensége miatt bűnbakot keresett.

A rendszer első hivatalos antiszemita akciója a zsidó üzletek ellen 1933. április 1-i egynapos bojkottja volt, amelyet a „bel- és külföldi zsidóság bojkott- és hecckampányára adott válasznak" állítottak be. Az NSDAP felhívásából kitűnt, milyen irányban várhatók a további zsidóellenes intézkedések: a zsidó származású diákok arányának korlátozása a felsőfokú tanintézetekben és bizonyos szakmákban, elsősorban az orvosok és a jogászok körében. Az április 7-i első törvénnyel nyugdíjazták a zsidó származású tisztviselőket; Hindenburg tiltakozására a „nemzeti" érzelműekkel, elsősorban az első világháborúban katonai szolgálatot teljesítőkkel még kivételt tettek.

1935. szeptember 15-én a Nürnbergbe rendelt Reichstag törvényt hozott „a német vér és a német becsület védelmére", amely megtiltotta a házasságkötést a „zsidó, valamint német állampolgárságú, vagy némettel rokon vérű személyek között", illetve „a házasságon kívüli érintkezést zsidó és német állampolgárságú vagy némettel rokon vérű személyek között". Zsidók nem foglalkoztathattak háztartásukban 45 évnél fiatalabb német állampolgárságú, vagy némettel rokon vérű nőket. Zsidók nem vonhatták fel a birodalmi és nemzeti zászlót, s nem viselhették a birodalmi színeket. A törvény megszegőit fegyházzal, börtönnel és pénzbüntetéssel fenyegették meg. A „birodalmi állampolgárságról" rendelkező másik törvény pedig két kategóriát állított fel: a zsidókat az alacsonyabb rendű állampolgár (Staatsangehöriger) kategóriába sorolta, akik a birodalom védelme alatt állnak. Birodalmi polgár (Reichsbürger) azonban „csak német, és némettel rokon állampolgár lehet, aki magatartásával bizonyítja, hogy óhajtja és alkalmas a német nép és birodalom hűséges szolgálatára". A törvény értelmében a politikai jogok egyedüli birtokosa a birodalmi polgár lett.

Mivel a rendeletek végrehajtása zavart okozott, 1935. november 14-én kimondták, ki a zsidó: aki legalább három tisztán zsidó nagyszülőtől származik; zsidó „keverék", aki legalább két tisztán zsidó nagyszülőtől származik, s a törvény kibocsátásakor zsidó vallásközösséghez tartozik, vagy a törvény kibocsátásakor zsidóval házasságban él. Így megalkották az „árja", a „tiszta zsidó", az „1. fokú keverék" és a „2. fokú keverék"

kategóriákat. Ugyanekkor elbocsájtották az állami szolgálatból az összes zsidó származású tisztviselőt.

Az 1936. évi berlini olimpia idején a nemzetközi figyelem miatt korlátozták a zsidóellenes törvények és rendeletek kibocsátását. A Harmadik Birodalom összesen 2000 zsidóellenes intézkedéséből 1936–1937-ben ezért csak kb. 150 jelent meg. Schacht gazdasági miniszter lemondatása után – aki gazdaságilag károsnak tekintette a „faji kritériumok" alkalmazását a gazdaságban – 1938-tól ismét élesebb zsidóellenes kurzus kezdődött. Az ez évben hozott kb. 300 rendelet zöme a zsidóknak a gazdasági életből való kiszorítására irányult a négyéves tervet felügyelő Göring vezetésével.

A párizsi német követség tanácsosának meggyilkolása (a merénylő egy 17 éves fiú volt, akinek a szülei a birodalomból kiutasított azon 17 ezer lengyel zsidó közé tartoztak, akiket Lengyelország nem fogadott be, s a hidegben, a szabad ég alatt, a senki földjén hányódtak) jó ürügyet teremtett a céltudatosabb zsidóellenes intézkedéseknek. Az 1938. november 9-10-i, Goebbels vezette kísérteties pogrom a megszépítő „birodalmi kristályéjszaka" néven vonult be a krónikákba, amelynek során 91 személyt megöltek, többeket a nyílt utcán. Zsinagógákat és zsidó üzleteket gyújtottak fel, családokat bántalmaztak, s összesen 30 ezer zsidót hurcoltak koncentrációs táborba. Az akciót a „német nép spontán bosszújának" állították be.

A „birodalmi kristályéjszakával" új szakasz kezdődött a náci faji politikában: felerősödött a zsidók szisztematikus gazdasági kizsákmányolása és kiszorításuk a gazdaságból. Már 1938 áprilisa után bejelentés köteles volt az 5000 márka feletti vagyon, a pogrom után azonban 1,12 milliárd márka „megbocsátási teljesítést" szabtak ki rájuk, amelyet 1940-ig vagyonadóként hajtottak be, miközben az állam a biztosítási összegeket lefoglalta. Az intézkedések zsidó családok ezrei számára gazdasági csődöt és egzisztenciájuk elvesztését jelentették.

Ebben az első szakaszban (1933–1938) a hivatalos zsidó-politika még a hagyományos antiszemitizmus kereti között maradt. A nemzetiszocialisták abban reménykedtek, hogy elűzésükkel megoldják a „zsidókérdést". Az 1941. őszi emigrációs tilalomig 270–300 ezer zsidónak sikerült biztonságba jutnia. A többiek Németországban maradtak, joguktól és vagyonuktól megfosztva, családtagjaiktól elszakítva, zsidó házakban összepréselve s kényszermunkára kötelezve. A német társadalomnak terhesnek ítélt kisebbséget a „végső megoldás" keretében keletre hurcolták.

A Hitler hatalomra jutása után megalakult zsidó érdekképviseletnek 1939 júliusában már negyedszer kellett nevet változtatni; új neve A németországi zsidók birodalmi egyesülése lett. A Leo Baecks vezette szervezet szociális gondozással, kulturális kérdésekkel és a kivándorlás koordinálásával foglalkozott. Mióta a zsidó gyermekek nem látogathatták a „német" iskolákat, a birodalmi egyesület az 1942-ig megtűrt zsidó iskolaügyet is felkarolta. Így a kirekesztés a már asszimilálódott zsidók esetében ismételt elkülönülést és sajátos zsidó polgári műveltséget eredményezett.

1938. november 9-e után német részről felmondták az ún. Haavara-egyezményt, amelynek alapján főleg 1934–1935-ben 30 ezer zsidó vándorolt ki Palesztinába. 1939 elején a birodalmi belügyminisztériumban külön központot hoztak létre a zsidók kivándorlásának intézésére. Adolf Eichmann ausztriai gyakorlatát követve növelték a zsidók gazdasági kifosztását. A Németországot elhagyni szándékozó tehetős zsidóknak

egyesületükön keresztül ún. „kivándorlási-illetéket” kellett fizetniük. Az 1941. október 23-i kivándorlási tilalomig kereken 300 ezer zsidó hagyta el Németországot.

Az 1939–1941 közötti második szakasz átmenetet jelzett a népek legyilkolásához. A háború kitörése után a németországi zsidók elűzése rövidesen kaotikussá vált. Lengyelország megtámadása után rövidesen megkezdődtek az első deportálások a „Cseh–Morva Protektorátusból” és Ausztriából Lengyelországba. 1939–1940 telén megindultak a tömeges deportálások az újonnan létrehozott Wartheland birodalmi Gau-ból a főkormányzóságba; a „régi birodalomból” az első transzportot a Lublinba szállított stettini zsidók alkották. A terrornak hozzávetőlegesen 160–195 ezer német zsidó esett áldozatul, 15 ezren a „keverékházasságok” partnereként, 6 ezren a keleti táborokban (többségük Theresienstadtban). A náci időket mindössze néhány ezren élték túl az illegalitásban.

A náci vezetők átmenetileg a „zsidókérdés területi megoldását” mérlegelték. Szakértőik „zsidó rezervátumok” terveit fontolgatták Kelet-Európában, Madagaszkáron és más távoli helyeken. A külügyminisztérium és a Biztonsági Főhivatal 1940 júniusában kezdett foglalkozni az ún. Madagaszkár-tervvel, amely szerint 4 millió zsidót Európa „zsidómentesítése” érdekében a francia trópusi gyarmatra telepítenének. A szigetet Franciaország mandátumként átadná Németországnak. A zsidók egy kijelölt területen, az SS-nek alárendelt rendőri kormányzó közigazgatása alatt „agrártevékenységet” folytatnának. Azonban a háború menete és a Szovjetunió megtámadása módosította az elképzelést; helyette a zsidókat az elfoglalt területekre deportálták, s ott semmisítették meg.

A Szovjetunió megtámadása után az SS és a rendőrség négy, egyenként 500–1000 fős bevetési csoportja „front mögött” haladva, a Keleti-tengertől a Fekete-tengerig terjedő hatalmas területet fésülte át, hogy az elfoglalt területeken kiirtsa a zsidókat, cigányokat és a politikai megbízottakat. Az A csoport a balti térségben, a B csoport Belorussziában, a C és a D csoport Ukrajnában és Dél-Oroszországban tevékenykedett. Tömeges kivégzéseiknek és pogromjaiknak becslések szerint több mint félmillió személy esett áldozatul.

A náci faji fanatikusok egyidejűleg a szervezett tömeggyilkosság módszereit és személyzetét keresték. Németországban a betegek államilag folytatott meggyilkolása terjedt el. Az örökletes betegségben szenvedők utódlásának megakadályozására hozzávetőlegesen 375 ezer németet kényszersterilizáltak. Szintén a „faj tisztántartását” szolgálták a „vér, az egészség, a házasság és a család védelmére” kibocsátott törvények. 1939-től a gyógy- és gondozó intézetek lakóit gyilkolták az eutanázia-program keretében, előbb gyermekeket, majd felnőtteket, szellemi fogyatékosokat, testi fogyatékosokat és más „nemkívánatos” csoportokat, összesen 190 ezer személyt. A megszállt Lengyelországban az első „völkisch határrendezés” (Flurbereinigung) során az SD és az SS kommandói a lengyel vezető réteg és értelmiség, valamint a zsidók elpusztítására specializálódtak. Megkezdődött a sintik és romák tervszerű deportálása Lengyelországba. A faji politika destruktív dinamikája gyorsan elérte azt a pontot, amikor kimerültek a kiközösítési- és elnyomó intézkedések korábbi formái. A kaotikus elűzési- és áttelepítési akciók mérete és formái, a terror az újonnan felállított gettókban és munkatáborokban, a náci vezetők kompetenciavitái és profitéhsége a népek legyilkolásának irányába mutatott. Az európai zsidók és cigányok

megsemmisítésének elrendeléséhez nem volt szükség írásos „Führer-parancsra”; elegendő volt a Führer kívánsága, illetve óhaja.

A Szovjetunió megtámadásának előestéjén, 1941-ben kirajzolódott a „végső megoldás” mindent átfogó programja, amelyet a harmadik szakaszban (1941–1945) nagy titoktartás közepette igyekeztek megvalósítani. Ezen utolsó és döntő szakasz intézkedései nem improvizált lépések voltak, s nem csak 1942 elején kezdődtek, hanem a népek legyilkolásának világos, következetes stratégiáját követték.

A biztonsági rendőrség és az SS biztonsági szolgálatának bevetési csoportjai, a rendfenntartó rendőrség rendőrzászlóaljai és a Waffen-SS brigádjai 1941 nyarán pontos utasításokkal rendelkeztek a keleti előrenyomulás során. Rögzítették „különleges feladataikat” és az elsőként likvidálandó célcsoportokat. A népirtást zsidó férfiak és kommunista funkcionáriusok agyonlövésével kezdték. Őket augusztusban a zsidó nők követték. Szeptemberben utolsó, „logikus” lépésként a gyermekekre került sor. A zsidó bölcsek és „mihaszna evők” létét a nemzetiszocialista ideológia irányvonalai tagadták. 1941 őszén kiadták a cigányok likvidálásának parancsát. Az időbeli és regionális eltérések ellenére ez a sorrend alkotta az alapmintát. Ezt az eljárást nem csak azért választották, hogy az áldozatokat megfosszák a túlélés vagy az ellenállás kilátásától, hanem azért is, mert ez volt a legjobb módszer, hogy a gyilkosokban bizalom alakuljon ki a likvidálás gyakorlata iránt. A kezdetben az SS és a rendőrség által alkalmazott módszer nem bizonyult elegendőnek, hogy a Szovjetunió elfoglalt területein valamennyi zsidót, kommunista funkcionáriust és cigányt legyilkoljanak. A gyors előrenyomulás és az agyonlövések gyakorlata korlátozta a gyilkolási lehetőségeket, s csupán az öldöklés első hullámát jelentették. Előkészítették a hatékonyabb megsemmisítési eljárásokat, amely előbb a mozgó gáz-kocsival, majd a helyhez kötött elgázosítási berendezésekkel (gázkamrák) folytatódott.

A gyilkolási eljárások időbeni menetét földrajzi, demográfiai és éghajlati tényezők alakították. Elsőbbséget élveztek még gazdasági érdekek is. Többnyire a német hadigazdaság igényeire hivatkozva a nemzetiszocialista szolgálati helyek még a zsidók gettóba zárására és kényszermunkásként történő felhasználásukra törekedtek. Még meghagyták családjaikat, azzal számolva, hogy ez az engedmény növeli munkaerkölcsüket és a termelékenységet. 1941 őszén Németországban bevezették a zsidó-csillag viselését. A nyilvános megbélyegzés a tervszerű deportálások kezdetét jelezte.

1942. január 20-án Heydrich vezetésével a berlini Wannsee-konferencián koordinálták a „zsidókérdés végleges rendezését”. Megvitatták a likvidálási gyakorlat addigi tapasztalatait és eredményeit. A különböző reszortok képviselői gyorsan egyetértettek az Európa „zsidótlanítására” hozandó intézkedésekben. A „végső megoldásnak” hozzávetőlegesen 6 millió zsidó, s több mint 250 ezer sinti és roma esett áldozatul.

A konferencia idején már megsemmisítő táborrá átalakított Chelmno/Kulmhof-ban speciális szigetelésű gáz-kocsik működtek, amelyek kipufogó-gázát visszavezették a raktérben összezsúfolt emberek közé. Ily módon 1941 decembere és 1942 decembere között a 2-3 itt állomásozó teherautó legalább 152 ezer embert gyilkolt meg. A módszert a „T 4 akció” keretében először 1940 nyarán Warthelandban 1559 szellemi- és testi fogyatékos meggyilkolására alkalmazták; akkor még palackból szénmonoxidot

engedtek a 40 személy közé. A kipufogó-gázzal történő gyilkolást 1941 novemberében Poltavában, decemberben pedig Harkovban alkalmazták először, s 1942-től már mindegyik bevetési csoport rendelkezett gáz-kocsival.

A Szovjetunió megszállt területein valamint Délkelet-Európa egyes részein a tömeges agyonlövések jelentették a meghatározó öldöklést. Az SS, a rendőrség és a Wehrmacht egységei hozzávetőlegesen 1,25 millió zsidót likvidáltak. Zsidók tömegei haltak meg a koncentrációs táborokban, a gettókban és a deportálás során. A bántalmazások, járványok, kimerülés és alultápláltság következtében elhunytak száma meghaladta az egymilliót. Kereken 700 ezer zsidót pusztítottak el a gáz-kocsikban. Közép- és Nyugat-Európa zsidóit keleti megsemmisítő táborokba deportálták. Az iparszerű tömeges elgázosítás során Auschwitzban 3–4, s a többi megsemmisítő táborban (Belzec, Sobibór, Treblinka, Chelmno, Majdanek) további 2 millió szlávot és zsidót gyilkoltak meg iparszerű módszerekkel.

A munkára alkalmasokat barakk-táborokban helyezték el és a „munka általi megsemmisítésre" ítélték. A náci uralom utolsó szakaszában – a náci faji ideológiával ellentétben – Keletről Nyugatra szállították, a szinte „zsidómentes" Németországba, de a kimerítő tábori élet után csak kevesen élték túl a halálmeneteket és 1945. tavaszi felszabadulásukat.

1941 őszétől a németországi zsidók kiközösítése is élesebb formákat öltött. 1941 szeptemberétől – a főkormányzóság után – a birodalomban is bevezették a megkülönböztető sárga csillag viselését. A csillag viselője szinte semmire sem volt jogosult. Berlinben csak 16–17 óra között léphettek az utcára, hogy megvásárolják azt a kevés dolgot, amit még élelmiszerjegyükre kaptak. Nem látogathatták a színházakat, mozikat és könyvtárakat, parkokat és nyilvános helyeket. Nem fizethettek elő és nem vásárolhattak újságot, nem tarthattak autót, kerékpárt, s általában a nyilvános közlekedési eszközök használatát is megtiltották számukra. Nem vágathattak hajat a fodrásznál, nem használhatták a mosodákat, kikapcsolták telefonjukat, s nem használhatták a nyilvános telefonfülkéket sem. A hadiiparban a legnehezebb munkát végeztették velük, vagy mindenesként használták őket. Lakhelyüket nem változtathatták, lakásajtajukra Dávid-csillagot kellett festeni, s este 8 és reggel 5 óra között pedig kijárási tilalom volt érvényben számukra. Nem lehetett rádiójuk, elektromos készülékeiket, fényképezőgépeiket, s végül gyapjú- és szőrmeruháikat be kellett szolgáltatniuk 1941 végén még csak a deportálandókat és a kényszermunkára kötelezetteket jelölték ki, 1943. április 30-án azonban valamennyi német zsidót megfosztottak állampolgárságától. A rendőri önkénynek kiszolgáltatottak minden megmaradt vagyona az államra szállt. A Theresienstadt-i „mintagettóba" 1942. január után „átköltöztetett" ismert és idős zsidók vagyonát „otthonvásárlási szerződéssel" szerezték meg. Az észak-csehországi tábor tízezrek számára átmeneti állomás volt a megsemmisítés felé. Ezrek haltak meg a járványokban és az alultápláltság következtében. A Nemzetközi Vöröskereszt bizottságát is sikerült megtéveszteni: Theresienstadtot a náci zsidópolitika humánus bizonyítékának látták, megnyugtatva a még Németországban élő zsidókat. A rendszer a látszat-idillt is belföldi propagandacélra használta fel; a zsidók üldözése és kiközösítése ugyan nyilvános volt, de az utolsó aktust a lehető legnagyobb titoktartás övezte. Hiszen a náci vezetés

legfanatikusabb zsidógyűlölői is tudatában voltak annak, hogy ahhoz nem kapják meg a lakosság széles rétegeinek hozzájárulását.

A holocaust nem váratlanul kezdődött, hanem fokozatosan alakult ki a náci rendszer bürokratikus- és pártszerveinek korántsem egységes, sőt részben ellentmondásos zsidópolitikájából. A jelenlegi, becsült adatok alapján az SS-nek dolgozó, s annak pénzügyi és gazdasági bázisát megteremtő koncentrációs táborokban (Sachsenhausen, Belsen, Oranienburg, Buchenwald, Theresienstadt, Flossenbürg, Mauthausen, stb.) szintén nagyszámú európai pusztult el a kivégzések, alultápláltság, betegség és öngyilkosság következtében. Az áldozatok között 2,7 millió lengyel, 2,1 millió szovjet, 550 ezer magyar, 200 ezer román, 160 ezer német, 143 ezer csehszlovák, 102 ezer holland, 76 ezer francia, 65 ezer osztrák, 60 ezer jugoszláv 59 ezer görög és 28 ezer belga zsidó volt.

(Első közlés: *Rubicon,* 2015/5–6. 88–95.)